

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий”
Journal ЕРОНИ [ЕРОCHS]
Edition of the Department of History of
“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo

Том / Volume XXVI (2018),
Книжка / Issue 1

ВЕРА МУТАФЧИЕВА – ЯВЛЕНИЕ В БЪЛГАРСКАТА НАУКА¹

Красимира МУТАФОВА

VERA MUTAFCHIEVA – A PHENOMENON IN BULGARIAN SCIENCE

Krassimira MUTAFOVA

Abstract: The article is devoted to Vera Mutafchieva – a real phenomenon both in modern Bulgarian historical knowledge and literature. Her researches focused on the Ottoman period on which she published dozens of articles, studies, monographies in Bulgarian and European journals. Vera Mutafchieva is also an author of popular historical novels which were translated into many languages. The author of the article presents her development and contributions for the Bulgarian historical knowledge as her main scholarly theses are revealed.

Key words: Vera Mutafchieva, Bulgarian historiography, Ottoman period, social and economic history, agrarian relations.

Жена в науката, жена в литературата... всичко това, но и още нещо. Невъзможно е академик Вера Мутафчиева да бъде поставена в каквито и да било рамки.

Трудно се пише за нея – водещ ориентир в науката, в литературата, в интелектуалния ни живот. И още по-трудно се извеждат приоритетите в творческите изяви на нейната многостранна личност. Всеки опит да се постави вододел между тях би бил обречен на неуспех.

И все пак, както се изтъква в последния юбилеен сборник, посветен на Вера Мутафчиева, историята е първата и неугасваща нейна любов [Грозданова, Е. 2001, с. 23]. Научната ѝ продукция, която покрай писателското ѝ дарование, романите-шедьоври и престижните литературни награди понякога недооценяваме, наистина респектира. Разработките ѝ в областта на османската, балканската и българската история са с определящо значение за българската и за световната наука.

Нестандартните тези на акад. Вера Мутафчиева правят революционен пробив в историографията ни в т.нар. тоталитарен период, когато идеологизацията и предпоставените изводи доминират в специализираните изследвания. Въпреки опитите за намеса, диктат, цензуриране и редактиране, трудните за оборване от официалната критика нейни публикации правят българската хуманитаристика съизмерима с достиженията на международния научен свят и получават висока оценка навсякъде „по белия свят“. Още през 60-те години на ХХ в. монографията ѝ „Аграрните отношения в Османската империя през XV–XVI в.“ (1962) претърпява преводи на няколко езика (английски, гръцки, руски, грузински и унгарски) и по нея се изучава османска история в университетските курсове в редица страни.

Обективната логика на строго научния подход, пунктуалната аргументация с османски изворов материал, изискващ специализирана подготовка, убедителните изводи и обобщения поставят повечето от изследванията ѝ извън преходността на времето. Те не се нуждаят от „външна намеса” и преинтерпретация днес, когато под знака на т.нар. посттоталитарен рационализъм, се пренаписаха стотици страници от родната история. Коректив на тезите и хипотезите си е самата тя. Нейните монографии, студии и статии свидетелстват за това как еволюират концепциите ѝ, как се променя изследователският

¹ Студията е подготвена по изрично настояване на акад. Вера Мутафчиева за последния (13) том от поредицата с избрани нейни произведения на издателство „Жанет 45“, останал неиздаден след смъртта ѝ на 9 юни 2009 г.

и подход, как нараства критичното отношение към материала и безрезервното доверие към „документа“ преминава в скепсис. Или както самата тя казва: „Така под напора на разширяващото се познание относно изучавания обект един автор отстъпва по съвест от първоначалните си виждания, изработва си схващане, противоположно на изходните му позиции“ [Мутафчиева, В. 1993, с. 6]. Каква по-ясна илюстрация за нейните самокритичност, работохолизъм и най-вече огромна отговорност пред науката!

В рамките на един обзор едва ли би било възможно да се представи равностойно цялата проблематика, на която са посветени научните дирения на акад. Вера Мутафчиева, да бъде ясно открито приносното им значение за българската, балканската и османската история. Още повече че не биха могли изцяло да бъдат пренебрегнати съчиненията ѝ без строга жанрова определеност, стоящи на границата между публицистиката и историята.

И все пак, ако трябва да се открият строго академичните публикации на Вера Мутафчиева, те би следвало да се поставят в две основни групи – извори и изследвания. Преди да разгледам всяка от тях, бих желала да потърся това, което ги обединява. Намирам го в триадата – тема, извори, метод. Защото тематичните полета на изследванията ѝ в османската и българската история задължително покриват и методиката, и аналитичния и критичен подход към изворите. Самата тя преводач на османски документи, Вера Мутафчиева е особено взискателна към точността на превода, принципите на издаване и, разбира се, към начина на използване. За нея изворите са не само абсолютно задължително градиво на историческото познание, но и неделима част от методиката на изследване. Те са най-добрият коректив, възможността за промяна, за „преобръщане“ на вече „понагласените постановки“ и изведените логически структури. Те са проверка за готовността да „понесеш“ изненадата и преосмислиш написаното, постоянната провокация да приемеш, че „не си бил прав“. Още появата на първите ѝ статии и студии е съпътствана от издаването на преводи на единични или регистрови османски документи. Достатъчно е да се посочат най-ранните ѝ изследвания върху войнуците [Мутафчиева, В. 1953; Мутафчиева, В. 1955] и аграрните институции в Османската империя [Мутафчиева, В. 1962 а; Мутафчиева, В. 1962 б; Мутафчиева, В. 1962 в] и публикуваните извори върху тях. Емблематичното за българската историческа наука „Кърджалийско време“, чието първо издание е от 1977 г., е предшествано от поредица издадени документи върху аянските размирици [Мутафчиева, В. 1964 а].

Изворите

Безспорен е приносът на Вера Мутафчиева в информационното уплътняване на периода XV–XVIII в., в обогатяването и разнообразяването на изворовата база с източници от различен произход.

Издирването, селектирането, преводът и научното издаване на османски архивен материал се налагат като неделима и особено важна част от научните ѝ занимания. Този интерес едва ли би следвало да бъде свързан единствено с факта, че първото ѝ работно място е в Ориенталския отдел на Народната библиотека в София. Той е провокиран, а и наложен, от слабо проучените тогава ранни векове на османско господство, трафаретно етикетирани като „тъмни и черни“ още от времето на Българското възраждане. „Впечатляващата“ оскъдност на българските извори за този период, все още натоварен с пристрастност, противоречиви интерпретации и липса на обективност в оценките, изисква своевременно попълване на „бялото петно“. Основно градиво за историята на българите през тези няколко столетия, както се оказва – и тогава, и сега – си остават османските извори, достъпни само за ограничен брой специалисти. В усилията на българската наука към тяхното привличане като изключително разнороден, богат и ценен за историята ни изворов материал Вера Мутафчиева заема водещо място. Тя е един от първооснователите на особено полезното начинание на Българската академия на науките за издаване на специалната серия „Турски извори за българската история“ (ТИБИ) към авторитетната поредица „Извори за българската история“.

Вера Мутафчиева е инициатор и съавтор на първия том, който излиза през 1964 г. [ТИБИ Т. I] Подготвен в съответствие с всички изисквания на съвременната археография, съобразен с общоприетите правила за научно обнародване на подобен род документи (превод, факсимилета и текст на нормализирана печатна арабица), той служи години наред като образец за този тип издания. Наложените от нея високи стандарти, запазили се в повечето от следващите токове, правят цялата поредица безпроблемно използвана и от специалистите извън България.

С името на Вера Мутафчиева е свързано и издаването на том пети на ТИБИ, излязъл през 1974 г. [ТИБИ Т. V], както и на корпусите извън тази поредица, съставени на тематичен и тематично-регионален принцип. Тя е съставител (заедно със Стр. Димитров) на сборника „За състоянието на тимарската

система през XVII–XVIII в.“, излязъл на френски език [Mutafchieva, V., Dimitrov, S. 1968]. Съредактор е и на едно ценно издание на извори от архивите на Истанбул и Анкара за Видин и Видински санджак през XV–XVI в. [Боянич-Лукач, Д. 1975], а предговорът ѝ към него има стойността на самостоятелно изследване за спецификата на тимарската система за този регион. Към този „списък“ бих желала да добавя нейната съставителска, преводаческа и редакторска работа върху два огромни по обем и незаменими по значимост на съдържащата се в тях информация корпуса за град Добрич и за вакъфите в Караман. В книга трета на мемоарната поредица „Бивалици“ (2003) Вера Мутафчиева отбелязва, че корпусът за град Добрич, завършен в навечерието на 1956 г., включва 700 страници статистически материал [Мутафчиева, В. 2003, с. 27]. Високата научна стойност на подготовения за печат „Регистър на вакъфите в Карамания от управлението на Селим I“ от колектив, в състава на който влизат и Ст. Андреев, А. Велков, П. Груевски, М. Калицин, М. Стайнова, е оценена по достойнство в рецензията на П. Миятев². Специално внимание е отделено на встъпителната студия („аналитичен обзор“) на Вера Мутафчиева върху мюлковото и вакъфско земевладение и конкретно върху вакъфите в Карамания. Конкретните препоръки относно възприетите принципи на издаване не омаловажават важността на рецензирания документален труд като извор за османската социално-икономическа история и изясняването на основните проблеми върху вакъфската институция. И двата корпуса „не виждат бял свят“ (излиза единствено една статия относно вакъфите в Караман през XV–XVI в.) [Mutafchieva, V., Kalicin, M., etc. 1975], „потъват“ в забвение и остават непоправима загуба за българската и световната османистика.

Приоритет сред подобрите документи в издадените няколко тома османски извори е отдаден на тимарските регистри от XV и XVI в., съхранявани в Ориенталския отдел при Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ в София и в архивохранилищата на Република Турция. Подборът не е случаен. Точно обемният и компактен османски регистров материал дава реални възможности за изясняване на социално-икономическата, етнодемографската и професионалната ситуация след османското завоевание. Достатъчно е да се посочи като пример разнообразната информация, която може да бъде извлечена от регистрите от вида *муфассал* (подробни), подходяща при това за статистическа обработка. Голямата им историческа стойност се дължи и на включените в тях кануннамета (законници) за отделните административни единици, чрез които се регулира стопанският и военноадминистративен ред в съответните провинции. Този тип дефтери в максимална степен отговарят на изследователските цели на Вера Мутафчиева, тъй като включват: описания на всички видове поземлени владения; поименно изброените, диференцирани на религиозна основа данъкоплатци; разгърнато отразяват рентата, дължима от всяко населено място. В тях изобилстват сведенията за най-популярните и повсеместно разпространени категории население със специален статут и задължения към османската власт – войнуци, доганджии (соколари), власи (филурджии) и пр., на които са посветени едни от най-ранните ѝ проучвания.

На Вера Мутафчиева дължим появата на една поредица европейски извори, за съжаление останала незавършена. В известен смисъл тя е продължение на поставената още през XIX в. традиция в публикуването на подобен тип източници, тъй като интересът към тях не е нов. До началото на XX в. именно писмата, дневниците, пътеписните бележки, дипломатическите доклади са най-често срещаният тип публикации, които представят научния интерес към българската история през XV–XVIII в.³ Значителна част от поместените в специализираните списания текстове обаче са преводи от европейски издания. Новото, което Вера Мутафчиева предлага и реализира, е възможността за цялостен поглед върху тях – т.е. излизане от инерцията за превод на точно определени, донякъде еднотипни пасажии само за България. Резултатът, по собствените ѝ думи, е появата на „три вълшебни книги, разграбени на скорост“ [Мутафчиева, В. 2003, с. 254]. Изборът е повече от добър: Ханс Шилтбергер, Бертрандон де ла Брокиер, Ханс Дерншвам – „три от лицата“ на Европа от XV и XVI в., попаднали „в широкия свят“ по различен повод, но оставили съчинения – уникални наблюдения за видяно и преживяно [Бертрандон де ла Брокиер, Задморско пътешествие...; Дерншвам, Х. Дневник...; Шилтбергер, Х. Пътепис...].

² Ръкописът на рецензията ми бе любезно предоставен от В. Мутафчиева.

³ Идеята за публикуването на този тип извори принадлежи на К. Иречек, а неговите „Стари пътешествия по България от 15–18 столетие“ на страниците на Периодическото списание на БКД са последвани от „Стари пътувания през България в посока на римския път през Цариград“ на Ив. Шишманов и многобройните „пътувания през България“ на П. Р. Славейков и Хр. Кесяков.

Запазвам известни резерви към някои отправени критични бележки относно „не строго научния характер“ [Георгиева, Ц. 1987, с. 34–35] на изданията. Защото в тях и на специализираните научни среди, и на масовия български читател е предоставен превод по най-пълните известни версии на „Задморското“ пътешествие на Берtrandон де ла Брокиер, пунктуалния „Дневник“ на Ханс Дерншвам за пътуването му до Цариград през 1553–1555 г., уникалния „Пътепис“ на баварския рицар Ханс Шилтбергер⁴. Що се отнася до начина на предаване на топонимите – нормализирани и осъвременени – той не омаловажава безспорната им стойност за възстановяване на историческото познание относно края на средновековната българска държава и първите столетия под иноверна власт. Точно в тях ни въвеждат пътеписните бележки на Ханс Шилтбергер – шестнадесетгодишният участник в катастрофалния за кръстоносците финал при Никопол през 1396 г. На този изстрадал рицар, оцелял „като по чудо“ в еднодневното клане, на което султан Баязид I (1389–1402) подлага пленените рицари, принадлежи класическото определение за „трите Българи“ (Търновска, Видинска, Добруджа) в навечерието на голямата трагедия. Не по-малко ценни, интерпретирани във всички общи и специализирани изследвания, са бележките му за съдбата на Иван Шишман, престолнината Търново и единия от синовете му, който приел „езическата вяра, за да го оставят жив“ [Шилтбергер, Х. Пътепис..., с. 34]. Както самата Вера Мутафчиева отбелязва в прекрасния предговор: „Всеки българин е изучавал тези събития, без да знае, че дължи вестта за тях на въпросния Ханс“.

Французинът Берtrandон де ла Брокиер, прекосил Балканите и пропътувал почти целия мюсюлмански свят през 30-те години на XV в., е сочен като пример за най-блестящ пътеписец на този век. Съчинението му е преведено на няколко езика и е използвано в повечето от изследванията върху размирното петнадесето столетие. „Селският рицар“, издигнал се на служба в двора на бургундския дук, е оставил една политическа картина на Европейския югоизток и Мала Азия, която, освен че издава целта на пътуването му, го представя като един от най-добрите военни специалисти, безпогрешен в действията си „шпионин“. Той е един от първите, доловил и отразил атмосферата на религиозна несигурност в пъстрия етноконфесионален свят на Мала Азия. Колкото до българската история, именно на него принадлежи най-ранната констатация, че поробените българи се стремят към освобождение, „стига да намерят кой да им помогне“. Като типично ако не за ренесансов, то за предренесансов автор, съчинението му е документ и за психологията на авантюриста. Ако се доверим на преценката на Вера Мутафчиева, то може да бъде донякъде считано за „романа на последния странстващ рицар“.

Изборът на най-късния като време на представените събития автор едва ли може да се определи като случаен. Защото съчинението на Ханс Дерншвам е едно от най-цитираните в съвременната ни историческа книжнина и в общите исторически изследвания върху Югоизточна Европа през XVI в. От поредицата пътеписи за Османската империя от XVI в. неговият дневник е смятан за „най-достоеен за доверие“, тъй като авторът му го е съставил непреднамерено, за себе си. Известно е, че пътува като частно лице в пратеничеството на австрийския император Фердинанд I (1562–1564) от 1553 г. във връзка с плащането на годишния трибут към Високата порта. Записките на този отявлен антипапист, представител на хуманизма и прорекформаторските настроения, водени с типичната немска педантичност, притежават несъмнена документалност. Те ни правят съпричастни към една действителност, която някога е била неразделна част от битието на българите. Въпреки „всички грапабини, диспропорции, разностилие и пролуки, присъщи на непосредствения дневник“, малко са историческите свидетелства от този период, които могат да претендират за такова качество и достоверност на поднесената информация.

Изкушавам се да потърся аналог между „Белия свят“, който така силно привлича Вера Мутафчиева, и този на цитираните средновековни автори. В на пръв поглед несъизмеримия по своите хоризонти зрим и мислен свят на писателя и учения от XX в. и този на рицаря, търговеца, авантюриста от XV и XVI в. има всъщност много общо. И то е ненаситното любопитство към света и неизчерпаемата любознателност. Това, което прави неповторими техните съчинения, е колкото безспорно занимателната им конкретика, отражение на всичко преживяно и видяно, толкова и уникалният и вълнуващ поглед към него.

⁴ „Пътеписът“ на Ханс Шилтбергер е преведен от Нюрнбергския ръкопис, съхраняван в Градската библиотека на Нюрнберг – най-пълен и най-близък до оригинала на съчинението. Публикуваните части от дневника на Ханс Дерншвам са по изданието на големия османист Фр. Бабингер, който при обнародването на оригиналния ръкопис изцяло запазва езика му – ранно-ново-горно-немски (в предговора се отбелязва, че направената езикова редакция на текста в български превод цели единствено максимално доближаване до езика и стила на оригинала).

Тук едва ли е необходимо да разисквам причините, поради които Вера Мутафчиева се „оттегля“ от участието си в изключително успешната поредица⁵, стартирала по нейна инициатива. Може единствено да се съжاليا за липсата на продължение. От нея излизат само още две самостоятелни съчинения, но под друга редакция. Започналото отпечатване на нова поредица под надслов „Чужди пътеписи за Балканите“ на издателство „Наука и изкуство“ е до голяма степен крачка назад в подбора и начина на издаване на европейски източници – селектирано представяне на информацията, отнасяща се единствено до българските земи⁶.

Винаги готова да понесе проверката на това „прелюбопитно“ историческо четиво – извора, Вера Мутафчиева инициира съставянето на един от най-популярните сборници за ежедневието на българите през XVIII в. – „Румелийски делници и празници“ [Мутафчиева, В. и колектив, 1978]. Той е подготвен от авторски колектив, обединил усилията на едни от най-добрите историци и преводачи, познавачи на периода. Това, което прави единно цяло своеобразната мозайка от османски документални откъси, чужди пътеписи, дипломатически доклади и български фолклор, е авторският текст на акад. Вера Мутафчиева. Дали разказва, допълва, коментира или „намигва иронично“, този текст уверено и компетентно води читателя през недотам познатите „делници и празници“ на осемнадесетото ни столетие. Без да е строго академичен, този сборник е един от най-цитираните в специализираната литература.

Изследванията

В научния свят името на Вера Мутафчиева емблематично се свързва с османската социално-икономическа история и по-специално със сложната проблематика на османската аграрна структура. Аграрната тема доминира в изследванията ѝ. Дори един най-общ поглед върху библиографията на научната ѝ продукция е убедително потвърждение на това. Превърналата се в класика монография „Аграрните отношения в Османската империя през XV–XVI в.“ е предшествана от проучвания на различни аспекти от османската действителност и положението на българите в нея. На само привидно еднородното като социални прослойки българско общество са посветени, както вече бе споменато по-горе, едни от най-ранните проучвания на Вера Мутафчиева от 50-те и 60-те години на XX в. Вниманието ѝ е привлечено първо от войнуците [Мутафчиева, В. 1953, с. 248–270], сравнително по-подробно изследвани в историографията, но главно през по-късния период – XVII–XIX в. [Иречек, К. 1978, с. 438–488; Гълъбов, Г. 1938; Венедиков, Й. 1938] Тя обръща внимание на няколко особености, характеризиращи тази група: подчертаната им многочисленост през по-ранния период, засвидетелствана във всички налични източници; спецификата на т.нар. войнушка бащина – междинна форма между райетския чифлик и тимара; дискутирания в литературата характер на функциите и задълженията им – „чисто военни“ според едни и по-скоро военно-помощни според други, и пр. В изследването на тази, може би най-популярна категория население Вера Мутафчиева следва подход, наложил се впоследствие като типичен за нея – проучване на детайла с подчертана критичност към изворите и пунктуална аргументация, компаративност и извеждане на закономерности, надхвърлящи конкретиката на изследвания проблем. Показателен е фактът, че тя се връща отново към някои спорни въпроси относно войнуците, но вече поставени в общата рамка на различните „категории зависимо население в нашите земи през XV–XVI в.“

Към типично „аграрната“ тематика, по собствените ѝ думи, всъщност я насочва проф. Александър Бурмов след спечеления от нея конкурс за редовен аспирант към Института по история при БАН през 1955 г. [Мутафчиева, В. 2003, с. 18–19] Поставената пред нея задача е и сложна, и трудна, тъй като в историографията ни липсват специализирани проучвания в тази област. Не би било пресилено да се каже, че с разработването на проблемите, свързани с поземлената рента в Османската империя през XV–XVI в. [Мутафчиева, В. 1957], на които е посветена и дисертацията ѝ „Феодалната рента в Османската империя през XV–XVI в.“ (защитена през 1959 г.), Вера Мутафчиева буквално запълва една голяма празнина в историческото ни познание. Пунктуално документираното представяне на

⁵ На този въпрос самата тя се спира твърде лаконично в поредицата „Бивалици“ [Мутафчиева, В. 2003, с. 254–255].

⁶ Въпреки амбициозните намерения „за цялостно научно издание на всички пътеписи, излезли изпод перото на чужденци... през епохата на османското владичество“, заявени в том първи, излезлите седем тома са неравностойни като обем, качество на превода, подбора на авторите, направения коментар [Френски пътеписи за Балканите, с. 75].

състава и съотношението на отработъчната, натуралната и паричната рента внася качествено нов момент в изясняване на характера на османските аграрни отношения, твърде общо определяни като „феодални” в съветската и българската историография по това време. От съществено значение в това отношение е изводът ѝ за категоричния превес на паричната и натуралната рента в ранното османско законодателство в сравнение със слабо застъпените отработъчни задължения в полза на спахиите през XV–XVI в. Убедително изведените закономерности са твърде далеч от трафаретите на формационната теория. Както е известно, те постулират твърде различен порядък – доминиране на отработъчната рента и натуралните вземания през ранния период; редуциране на ангарията и комутиране на натуралната рента в парична – през по-късния. Необоснованото им, безпочвено според Вера Мутафчиева прокарване в изследванията на някои от българските историци и опитите за налагането им в общите изследвания върху българската история водят до началото на поредица ожесточени дискусии на страниците на сп. „Исторически преглед”⁷ и издадените тематични сборници. Аналитичният подход в извеждането на причините за тази „аномалия” в османската социално-икономическа действителност през XV–XVI в. допринася за изясняване на особеностите на османските аграрни институции, представени в разгърнат вид в хабилитационния ѝ труд.

Заедно с решаването на тези принципно важни проблеми, не по-малко стойностни са уточненията по редица спорни въпроси относно конкретните данъци в състава на поземлената рента. На основата на законодателните актове на османските султани и регистровия материал са преразгледани терминологията и същностните характеристики на: поземлено-личния данък, заплащан от християнското население (испенч), погрешно идентифициран с пенчик (данък за рекрутиране на еничарския корпус с военнопленници); съставът и начинът на събиране на инцидентните такси и глоби от групата „бад-у хава” (буквално „вятър и въздух”); особеното място на данъка „чифт-и бозан” в системата на данъчното облагане и диференцирания му съобразно религиозната принадлежност на данъкоплатците размер и пр.⁸ В рамките на тези изследвания е вместена „еретичната” за онова, а и за днешно време, нейна констатация, че не би следвало да се надценява степента на народностно-религиозна дискриминация, изразена в икономическия гнет⁹. Вера Мутафчиева обръща внимание на факта, че с изключение на поголовния данък, от който са освободени част от категориите зависимо население и някои по-специални данъци нито законодателните норми, нито регистровите данни сочат съществени различия в общия размер на рентата за мюсюлмани и немюсюлмани.

Обстоятелственото изследване на съставките на поземлената рента позволява да бъде очертана общата схема на категориите зависимо население в Османската империя през XV–XVI в. и дава отговор на „ред въпроси, свързани с неговото положение”: критерии за разграничение на отделните групи, степен на еднородност–разнородност, форми на експлоатация и пр. Още повече че до този момент марксистката историография разглежда зависимото население в империята в рамките на две големи групи – „рая, включена в леновете” и „население със специални задължения” [Бурмов, А. 1954; Цветкова, Б. 1956]. Изводите, до които Вера Мутафчиева достига, надхвърлят това рамкиране и стават солидна основа за всички последвали научни търсения в тази област. С основание би могло да се заяви, че студията ѝ „Категориите феодално зависимо население в нашите земи под турска власт през XV–XVI в.”, публикувана в Известията на Института по история при БАН (1960), и днес е запазила периметъра на класическо изследване. И то при положение, че въпросите, свързани с данъчното облагане и статута на българското население и особено на „населението със специални задължения”, привличат вниманието на историците още от времето на Възраждането и остават една от актуалните теми на българската и балканската османистика. Повечето автори обаче, включително и днес, изключват общоимперската рамка на проблема. В коментиранията студия Вера Мутафчиева показва качествено нов поглед и стига до изводи в разрез както с т.нар. буржоазни постановки, така и с тези на марксистката историография.

⁷ Вж. напр. изследванията на Б. Цветкова, в които на основата на идентичен изворов материал авторката стига до същностно различни изводи и заключения върху почти всички аграрни структури и категории. [Цветкова, Б. 1971 и др.]

⁸ Мутафчиева, В. 1957, с. 179–191. На групата такси и глоби „бад-у хава” е посветено отделно изследване “O osmanskiej kategorii podatkowej “bad-u hava” (XV–XVI w.)”, публикувано в престижното полско списание „Przegląd Orientalistyczny” (Warszawa, 1958, № 3, 305–311).

⁹ Мутафчиева, В. 1957, с. 198. За същите проблеми, но интерпретирани по различен начин, вж. Цветкова, Б. 1957.

Ще си позволя едно по-обстоятелствено представяне на тезите ѝ, тъй като те стават отправни в изследванията върху положението на населението и конкретно на българите в Османската империя.

Спецификата в данъчния статут на производителното население в империята според Вера Мутафчиева е заложена в няколко характерни особености на османските аграрни отношения. Сред тях на първо място изпъква поделеното присвояване на поземлената рента между „върховния феодал – държавата, и непосредствения лenen държател”, произтичащо от върховната собственост на фиска върху мирийските земи. Другата базисна постановка, разисквана в няколко нейни изследвания, е, че в Османската империя облагането с феодална рента зависи не от личния статут на облагаемия, а от статута на владяната от него земя. Респективно – „различията във феодалната рента, платима от населението, спадащо към военните ленове, били различия в присвояването, а не в облагането“ [Мутафчиева, В. 1960 а, с. 61]. „Сложното степенуване на правото върху отделните съставки на феодалната рента, присвоявана от военнoленните държатели”, според Мутафчиева няма никакво отношение към положението на зависимото население, включено в различните видове ленове. Не по-малко важно обстоятелство, на което тя отделя специално внимание, е йерархията в спахийската войска и връзката ѝ с данъчния статут на населението. На тези сложни и неизяснени в литературата въпроси са посветени няколко нейни проучвания, получили много добър отзвук в чужбина след публикуването им в престижни списания по ориенталистика и османистика [Мутафчиева, В. 1959 б; Мутафчиева, В. 1961 б].

Вера Мутафчиева усложнява схемата на представяне на зависимото население в специализираната литература като въвежда трета обособена група – „раята, обработваща земите на султанските хасове, вакъфите, поземлените мюлкове и пр.”. Всъщност тя поставя началото на научното изследване на статута ѝ, „твърде превратно осветлен” в следосвобожденската историография. Това се дължи на сравнително по-оскъдните изворови данни, но най-вече на неразбирането и непрецизирането на термините и на наличната информация относно поземлените владения, които тази рая обработва. Авторката подхожда към тази, сама по себе си сложна тема, с обстоятелствено изясняване същността на т. нар. свободни (на санджакбейовете, субашиите, диздарите, нишандижиите и пр.) и несвободни тимари (спахийските). На тази основа е разгледано разпределението на т.нар. свободни данъци в количествените и качествените му измерения. Обстойният анализ на законодателните актове на османските султани и по-специално на Сюлеймановото кануннаме, на достъпния публикуван и непубликуван изворов материал категорично опровергава твърде произволните тези относно „положението на раята“ в султанските хасове и вакъфи, „свободна от всякаква зависимост и плащане на данъци“ [Ихчиев, Д. 1909]. Твърдения, изведени от неправдоподобно преувеличеното значение на термина „свободен“ по отношение на поземлените владения, който според Вера Мутафчиева няма отражение върху включената в него рая.

Към спецификата на султанските хасове, „най-разпространената форма на феодално земевладение, изключена от системата на военнoленното държане в Османската империя през XV–XVI в.“, както и към тази на „поземлените мюлкове и произлезлите от тях вакъфи“, тя запазва траен интерес. Неколкoкратно се връща към тях в капиталния си труд върху аграрните отношения в Османската империя през XV–XVI в., както и в по-късни свои изследвания¹⁰.

Изводът, до който стига, е, че макар населението в някои хасове и вакъфи да не плащало джизие на държавата и на пръв поглед да било по-облекчено в данъчните си задължения, различията във феодалната рента, платима от него, също били различия в разпределението и присвояването ѝ, а не в изземването. Тук ще вметна, че по-късните ѝ публикации на основата на новопреведени архивни документи променят това донякъде крайно становище.

Комплексният подход в изясняването на въпросите относно категоризацията на поземлените владения в Османската империя и съставките на събираната от тях рента е в основата на христоматийната 4-членна схема на зависимото население в „мирийските земи”: 1) население в ленните държания, задължено на общо основание с установените форми на феодална рента; 2) население, задължено към държавата; 3) население, включено в леновете, но изпълняващо специални задължения към държавата; 3) население с робски статут, включено в леновете, задължено изключително към ленния държател.

В контекста на това типологизиране на производителното население са поставени въпросите относно т.нар. държавна рая. Съставът ѝ според Вера Мутафчиева би следвало да бъде „разширен“.

¹⁰ Вж. напр. Мутафчиева, В. 1964 б, по-късно публикуван в: Мутафчиева, В. 1993, с. 290–309.

Тя изтъква, че към нея принадлежало и населението в овакантените тимари, както и част от градското население, тъй като някои от градовете за известно време са включвани във феодални държавия. Въпреки че отбелязва липсата на изрични сведения относно формите на феодалната рента, изисквана от градските жители, пряко подчинени на държавата, авторката изключва възможността те да са били поставени в по-благоприятно положение. На този етап на проучване въпросните проблеми са само маркирани, тъй като основният акцент е поставен върху обобщеното представяне на раята със специални задължения. В изясняването на спорните и нерешени въпроси относно особеностите в статута, функциите и задълженията ѝ, многократно засягани в историографията още от времето на Й. Хамер, Вера Мутафчиева следва изведената от нея самата 4-членна схема. При повторното си връщане към тези проблеми тя аргументира тезите си с допълнително въведен, непубликуван архивен материал от Ориенталския отдел на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий”.

Отправен пункт в изясняването на общата структурна рамка, в която попадат тези социални групи съобразно функциите и задълженията си, отново са войнуците. И отново един от основните проблеми, свързан с тях, е характерът на задълженията им – военни или военно-помощни. На този етап Мутафчиева вече е склонна да приеме, че и двете твърдения отразяват историческата истина, но за различни периоди. Тоест, че става въпрос за еволюиране на институцията, още повече че подобно преминаване от военни към военно-помощни функции се наблюдава и за мюселемите, акънджиите и пр. Правдоподобна според нея е и компромисната оценка на турския историк Халил Иналджък, според когото само войнуците българи били гледачи на коне, докато другите, набирани в Морея, Босна и пр., носели чисто военна служба през XV–XVI в. и по-късно били премахнати като отделна категория [Inalzik, H. 1952–1953].

Специално внимание заслужават наблюденията ѝ относно характера на войнушката бащина и конкретните измерения на дадените данъчни облекчения, които тя съотнася към статута на останалите категории от този тип. Анализът на наличните сведения според нея сочи, че „войнушките задължения всъщност са специфична форма на феодална рента, присвоявана от държавата”. Тоест, че не става въпрос за освобождаване от плащане на рента, а само за замяна на „отделните нейни отработъчни, натурални и парични форми с една-единствена държавна ангария – службата на войнуците”.

Подобен статут по отношение на задълженията, земевладението и данъчното облагане имат и акънджиите, мартолосите, мюселемите и някои доганджии. По-особено място сред тях заемат няколко народностни и племенни групи с номадски или полуномадски начин на живот, също пряко зависими от държавата – циганите, власите и част от юруците без постоянно местожителство.

Извън тези категории държавна рая Вера Мутафчиева поставя всички останали, които били включени в ленните държавия, но изпълнявали специални задължения и към държавата. Тези категории, чийто статут е най-слабо изяснен в литературата, тя разглежда в рамките на три групи съобразно с вида на задълженията им: с военно-помощни функции – джанбази, татари (куриери), част от юруците и част от мюселемите; със задължения по строежите и съобщенията – дервентджии, къпрюджии, каикчии, мереметчии, мензилджии и пр.; с чисто производствен характер – чалтъкчии, ягджии, тузджии, катранджии, барутчии, кюмюрджии, маденджии (кюреджии).

Един от подчертано приносните моменти в изследването на тази проблематика е изясняването на положението на населението с робски произход в Османската империя. Публикациите върху приложението на робския труд, „освободените роби” и т.нар. оземлени роби – ортакчии и еллиджии [Мутафчиева, В. 1960 б], предизвикват заслужен интерес и адмирации в научните среди. Тя обръща внимание на преувеличените в наличната литература разпространение и роля на ортакчийството, което, след като било изкуствено наложено в империята с оглед на конкретните политически условия, бързо започнало да запада.

При цялостното развитие на темата остават редица въпроси, които не са намерили място в нейното изследване, като категорията на джелепкешаните например, или новата светлина, която документалните постъпления хвърлят върху етническият характер на мюселемите и акънджиите¹¹. От днешна гледна точка някои от коментиранияте изводи звучат твърде крайно, а други биха могли да бъдат подкрепени с нов изворов материал. При все това този детайлизиран и заедно с това общ

¹¹ Публикуваните през 80-те, 90-те и последните години документи сочат по-масово от приеманото досега участие на българите в османските военни формирования, включително и в разглежданите доскоро като чисто тюркски корпуси на мюселемите и акънджиите. – Вж. Желязкова, А. 1990; Желязкова, А. 1983.

поглед върху положението на населението не е загубил своята актуалност и днес и ще остане отправна точка и в бъдещите проучвания.

Именно резултатността на приложения метод в проучванията върху поземлената рента и категориите зависимо население прави Вера Мутафчиева твърде млада автор на основополагащото изследване „Аграрните отношения в Османската империя през XV–XVI в.“. Ще си позволя да се позова на една от последните, много показателни за високата стойност на постигнатото оценки. В предговора към издадения през 2001 г. сборник в нейна чест Е. Грозданова емоционално отбелязва: „на своите христови 33 години Вера Мутафчиева е вече автор на монография, която впечатлява със своята зрялост, аналитичен подход към явленията и процесите и „еретични“ на места от тогавашна гледна точка заключения“¹².

Появата ѝ е предшествана не само от успешно защитената дисертация и изследвания върху поземлената рента и категории зависимо население, но и от отделни проучвания върху състава и облика на османската феодална класа и състоянието на спахилъка през XV–XVI в., публикувани у нас и в чужбина [Мутафчиева, В. 1959 а; Мутафчиева, В. 1961 а; Мутафчиева, В. 1961 б; Mutafchieva, V. 1959]. Специално внимание заслужава статията ѝ върху генезиса и типологията на чифлиците в Османската империя през XIV–XVII в. [Мутафчиева, В. 1958 а]. С нея тя авторитетно се намесва в оживените дебати върху характера на чифлишкото земевладение¹³. Изводите ѝ буквално блокират опитите за доказване на капиталистически или полукапиталистически отношения през този период¹⁴. Категоричното ѝ заключение е, че в нито една от съществуващите форми на чифлишко земевладение – миоселемски, мюлков, хасса и пр. – не могат да бъдат търсени корените на късния чифлик, типичен за „разложението“ на османската феодална система. Нейните констатации и тезисни постановки остават актуални и намират продължение в по-късните разработки върху аграрните институции в империята през следващите два века¹⁵.

Периметърът на изследване в монографията ѝ – и в хронологично, и в тематично отношение – е твърде широк. Това позволява не само да се очертаят спецификите на тимара, мюлка и вакъфа и характерните форми на селско земевладение, но и да бъдат представени в развитие в контекста на т.нар. класически период на османската държава. Детайлното проучване на всички техни съставки и особености попълва сложния пъзел на османската социално-икономическа действителност през ранните столетия на иновечно господство.

Прекрасната езикова подготовка и отлична историографска информираност дават възможност Вера Мутафчиева да разгърне максимално творческия си потенциал. Впечатлява изобилието на изворов материал, таблично изведени обобщени данни, компаративното представяне на законодателна норма и практика, бих казала блестящата полемика относно почти всяко едно понятие или категория. Тук едва ли би било възможно да се очертае в пълнота полето на дискусии, при това с международен характер – от тимара и функциите на тапията до глобалните въпроси относно същностните черти на османския феодализъм. Все пак ще подчертая, че споровете се фокусират най-вече около характера на тимарската система, респ. същността на тимара. Амплитудата е твърде широка – аналогичен на византийската прония, съпоставим със „сеньориалните владения“ в Западна Европа, повлиян от прототипи в Селджукския султанат, или – типична османска форма на земевладение. Една от повтарящите се критики към Вера Мутафчиева и към турската историография, включително и в съветските специализирани изследвания, е относно „определянето на ленната система като неаграрна“¹⁶. Макар от днешна гледна точка аргументацията на част от опонентите да звучи твърде субективно и до

¹² Проучвания в чест на професор Вера Мутафчиева..., с. 24.

¹³ Вж. напр. Паисий Хилендарски и неговата епоха (1762–1962). Сборник изследвания по случай 200-годишнината от История славянобългарска. София, 1962; Димитров, С. 1960; Косев, Д. 1956.

¹⁴ Твърде схематично, но в унисон с формационната теория, е представено утвърждаването им от Хр. Христов: преход от натурално към стоково производство – края на XVI – средата на XVII в.; преход към капитализъм – след XVIII в. – до 1878 г. – Христов, Х. 1961.

¹⁵ Вж. напр. подготовения под научното ръководство на В. Мутафчиева дисертационен труд на Евг. Радушев, допълнен и издаден по-късно като монографично изследване. – Радушев, Е. 1995.

¹⁶ Вж. Тверитинова, А. С. 1968. Изводът е, че турският феодализъм преминава през същите общи фази, но в друго време и в друга историческа обстановка – аргументите се търсят обаче в късни източници, като се съотнасят за предходния период.

голяма степен клиширано – най-често с оглед на универсалния характер на формационната теория, спорът не би следвало да бъде профаниран. Проблемите за континуитета и дисконтинуитета в османската държава, поставени още в историята на Й. Хамер, в класическата квинтесенция „Византия след Византия“ в петтомната история на Османската империя на Н. Йорга [Hammer, J. 1835, 1836; Jorga, N. 1905–1909], имат своите последователи и днес.

При изясняването на същността на тимара и времето на появата му Вера Мутафчиева отчита както влиянието на ислямските прототипи, така и степента на адаптираност към местните балканско-византийски форми. Дълбокият вертикален разрез обаче ѝ дава основание да определи тимара най-вече като типично османска форма на земевладение, „плод на развитието на самото османско общество“. В условията на XV–XVI в. той е по-скоро фискална, отколкото аграрна институция – „отчисление от централизираната феодална рента, което държавата отпускала на задълженото към нея лице за неговата издръжка“ [Мутафчиева, В. 1962 д]. Впоследствие тимарът бързо загубва първоначалния си вид и започва да се доближава до безусловното феодално владение.

Един от основните акценти в споровете относно същността на аграрните структури и отношения в Османската империя е поставен върху положението на данъкоплатното население – рая – и съпоставимостта му със западноевропейското селячество. В цялостната постановка на този въпрос водеща, според Вера Мутафчиева, е една особеност, характерна за империята. А именно, че „държавата запазва личната „независимост“ на раята, но я поставя под обща централна юрисдикция“ [Мутафчиева, В. 1962 д, с. 184 и сл.]. В този контекст би следвало да бъдат поставени оживените дебати относно тапията и по-точно около акта на снабдяване с нея. Задължително търсеният паралел със закономерностите на европейския феодализъм обуславя предпоставеността на някои от квалификациите. В част от изследванията на нашата и съветската историография тапията е определяна като „най-ясният белег на феодална зависимост на селянина“, макар все пак да се отчита фактът, че тя е и документ, гарантиращ правото на владение на едноличните райетски стопанства [Цветкова, Б. 1983, с. 99; Тверитинова, А. С. 1946, с. 30–31]. Друга част от историците поддържат тезата, че тя е израз на правата на селянина над обработваната от него земя¹⁷. Становище, което подкрепя и Вера Мутафчиева, аргументирайки го с нови изворови данни и аргументи. Тя изтъква, че правата на спахиите над зачислените им данъкоплатци „са основани не на издаваните от тях тапии, а от поименните регистри (*муфасал дефтерлери*)“ [Мутафчиева, В. 1962 д, с. 196]. Без да детайлизирам повече представянето на тази пространна тема, ще изтъкна само, че на Вера Мутафчиева принадлежи и един твърде важен извод с оглед на бъдещите разработки и изследвания. А именно, че в основата на османското селско стопанство би следвало да бъде поставено едноличното стопанство на зависимия селянин – райетски чифлик/бащина.

Въпреки идеологическата по същество официална критика утвърждаването на тази първа монография на Вера Мутафчиева след разгорещена дискусия е повече от категорично. Като изключим нейните собствени корекции на някои от направените изводи [Мутафчиева, В. 1993 (предговор)], почти всички изведени понятия, категории, тенденции, закономерности в развитието на османските аграрни структури се приемат в историографията и до днес.

Показателно е, че именно това ѝ изследване съставлява ядрото на обнародваната през 1993 г. „Османска социално-икономическа история“. В този авторитетен тематичен сборник намират място и други нейни студии и статии (част от тях са превод на вече публикувани в чужбина изследвания). Всички те са пряко свързани с изясняването на сложната проблематика около османските аграрни институции и градска икономика не само през XV–XVI в., но и през следващите две столетия.

С оглед разширения периметър на изследване на аграрните структури и отношения в Османската империя особено място заема една нейна разработка, издадена на френски език през 1968 г. Тя е част от обемно изследване върху състоянието и еволюцията на тимарската система през XVII и XVIII в.¹⁸

¹⁷ Тази теза се прокарва убедително в изследванията на А. Д. Новичев, Д. Косев, Хр. Христов, Стр. Димитров [Новичев, А. Д. 1961; Косев, Д. 1956., с. 42; Димитров, С. 1962, с. 129 и сл. и др.]

¹⁸ Mutafchieva, V., Dimitrov, S. 1968; Мутафчиева, В. За състоянието на тимарската система през първото десетилетие на XVII век според йоклама-дефтерите от 1014 и 1016 г. по хиджа (1605–1606 и 1607–1608). – В: Мутафчиева, В. 1993, с. 190–209.

В центъра на проучването ѝ са два необнародвани османски архивни източника – т.нар. йоклама-дефтери (проверовъчни списъци), съхранявани в Ориенталски отдел на Народната библиотека¹⁹. Богатата информация на въведения в научно обръщение нов тип изворов материал дава възможност за отговор на някои нерешени въпроси относно състоянието на спахийството през XVI–XVII в. Настъпилите промени, много точно доловени и очертани на основата на сравнителния анализ на обобщените описни данни, обосновават убедително извода ѝ за неефективността и нецелесъобразността на „военноленната институция“ в началото на XVII в. – време, когато спахийството далеч не е основен стълб на османските военни сили.

В същата плоскост би следвало да бъде поставено и разработването на някои проблеми, които по липса на достъпни източници са само периферно засегнати в монографията ѝ. Става въпрос за хасовите владения – обект на доста противоречиви тези и до днес в нашата и чужда османистика. Изследването им е по наложилия се метод „Вера Мутафчиева“ – на основата на предварително обнародване на документи. В случая става въпрос за описа на хасовите на великия везир Синан паша, публикуван в един от най-авторитетните документални корпуси на съветската историография [Мутафчиева, В. 1964 б]. Самата личност е безспорно интересна, тъй като Синан паша, който заемал поста велик везир пет пъти, е типичен пример за издигнал се представител на немюсюлманската общност по линия на данъка девширме. Описът, съхраняван в Ориенталски отдел на НБКМ, представя в детайли едно от най-големите богатства в Османската империя, но при липсата на друг сравнителен материал, Вера Мутафчиева се въздържа от по-категорични обобщения.

В същия авторитетен сборник намират място две по-ранни нейни разработки, свързани най-общо с ролята и намесата на държавната власт в османската икономика. Това са въпроси, към които тя неведнъж насочва вниманието си с оглед корективите, които налага новоиздиреният и публикуван изворов материал. В известен смисъл статията ѝ върху принудителните доставки (ищира) в империята през XVII–XVIII в., публикувана на руски език още в края на 50-те години [Мутафчиева, В. 1958 б], е пряко продължение на проучванията ѝ върху поземлената рента в предходния период. На основата на нови данни, в присъщия за нея полемичен тон, са поставени проблемите относно ищирата и нейния междинен характер в системата на т.нар. аваризи (извънредни данъци и повинности). Обстойният преглед на източниците налага становището, че с течение на времето тази инцидентно налагана форма на присвояване от страна на фиска се превръща в почти ежегоден извънреден данък. Налагането му не само не стимулира паричните отношения, но и косвено задържа развитието на селското стопанство през XVII–XVIII в.

Безспорно приносен характер има другата студия на Вера Мутафчиева върху откупуването на държавните приходи в Османската империя и развитието на паричните отношения [Мутафчиева, В. 1960 в]. Амбициозната и трудна задача, която си поставя, е да проследи формите, проявите и резултатите на тази специфична система от средата на XV до началото на XVII в. – период, през който тя е един от важните сектори на приложение на местните парични капитали. От особено значение са въпросите относно същността на т.нар. мукатаи и тяхното реализиране в османската финансово-административна система – една недотам проучена проблематика, която тепърва ще навлиза в османистичните проучвания. Доста различни представи от общоприетите разкрива обстойният анализ на състава на откупвачите, т.е. на притежателите на парични капитали през разглеждания период. Впечатляващо високият процент на християните и евреите например доказва убедително наблюденията ѝ, че в новосъздадената империя „османският елемент играел твърде второстепенна в икономическо отношение роля“. Вера Мутафчиева обръща внимание и на „една биеща на очи закономерност“ – почти пълното изчезване на християнските елементи „от полето на откупвачеството“ след средата на XVI в. Като едно от възможните обяснения тя сочи интензитета на ислямизационния процес, засвидетелстван в масовото участие на новопомохамеданчени елементи в откупвачеството. И тук бих искала специално да отбележа нестандартния поглед към една от най-пристрастно разискваните теми в историческата ни книжнина – ислямизацията. Христоматийна е констатацията ѝ: „неверникът“ в империята оставал „неверник“ при всички обстоятелства и независимо от своето имуществено положение“.

¹⁹ На йоклама дефтерите като особено ценен източник на информация за спахийството В. Мутафчиева обръща внимание и в публикуваното на руски свое изследване през същата година: Мутафчиева, В. 1968; Мутафчиева, В. 1969.

Като обособено тематично поле на изследване в творческите дирения на акад. Вера Мутафчиева се оформя сложната проблематика около вакъфа. Към различните негови проявления – и като религиозна институция, и като неделима, особено важна част от социално-икономическия живот в Османската империя, Балканите, респективно българските земи – тя се връща неколкократно.

Първите ѝ самостоятелни работи в тази област всъщност са провокирани от предизвикателствата на една нова, трайно привлякла вниманието ѝ тема – мястото и ролята на вакъфа в града и градското стопанство в османската държава. Солидна база за сравнение безспорно са богато документираният ѝ наблюдения върху мюлка и вакъфа в рамките на аграрните отношения през XV–XVII в. При това още в ранните си изследвания тя стига до извода, че с течение на времето вакъфът губи позициите си в аграрната сфера и се превръща предимно в градска институция. Всичко това ѝ дава основание да представи облика на градската икономика на Балканите под османска власт в непосредствена връзка с многостранните функции на вакъфа – най-големия собственик на градска недвижимост през XV–XVII в. [Мутафчиева, В. 1962 а]. Измеренията на позициите на вакъфа в тази сфера се свеждат най-общо до: стабилизиране на градския живот, развитие на вътрешния пазар и паричните отношения. Вера Мутафчиева извежда почти всички възможни аспекти на стопанската му активност: общественото строителство; производството на първостепенни за държавата изделия; интензивната търговска дейност; намесата в сферата на занаятите и пласмента на тяхната продукция. Специално внимание отделя на ролята му на най-голям лихвар на Балканите, сред чиито длъжници са както отделни лица, така и градски махали и десетки села с всички произтичащи от това последствия. С оглед на промените в градското стопанство и особено в аграрната сфера през XVII и XVIII в. безспорно важна е констатацията ѝ, че въпреки голямата си устойчивост в сравнение с другите институции на османския феодализъм, „вакфската собственост не била вечна, т.е. не била тотално имобилна”.

В много по-широки тематични и хронологически рамки са поставени проблемите около вакъфа в пространната студия от 1979 г. [Мутафчиева, В. 1979]. В този пунктуално прецизен научен труд абсолютното и относителното място на вакъфа в аграрната система и в градския живот на империята вече е изследвано в контекста на централизацията и децентрализацията, на унаследените и новосъздадените форми в османската социално-икономическа структура от XV до XIX в.

Необходимостта от „преразглеждане” на „двете линии” в социално-икономическите процеси и на тенденциозното им отразяване в османистичните изследвания е формулирана в характерния за Вера Мутафчиева стил: „Непонятно защо проблемът за вакъфа се е оказал в своеобразна „отбрана” спрямо проблема за спяхилъка” [Мутафчиева, В. 1979, с. 408]. Тя е категорична, че единствено подробното изучаване на вакъфа като социално-икономическа реалност би изяснило мястото и ролята на „частния сектор” в условията на османския централизъм, респективно на така адмирирания от някои турски историци „последователно прокарван етатизъм”. В по-глобален план – то би разкрило съотношението между икономическите и политическите измерения на централизацията и децентрализацията, между „центростремителните” и центробежните сили във вътрешния живот на империята.

Разнородната информация от вече обнародваните от нея документи [Мутафчиева, В. 1962 в; Мутафчиева, В. 1962 б] и използваните нови архивни източници очертават една сравнително плътна и динамична картина на развитието на вакъфа. С особено значение за ефективността на приложения компаративен подход, отчитащ спецификите в Мала Азия и Румелия, са богато документираният наблюдения върху мюлковете и вакъфите в Сирия и Караман от XVI в.²⁰ Те открояват съществени различия във възникването, статута и количествените характеристики на вакъфския режим в Анадола и в Румелия. Приведените данни налагат извода, че в аграрната структура на Анадола и Близкия изток през XVI в. преобладават дребните вакъфски владения, учредени преди османското завоевание. Сирийските вакъфи например представлявали някога еднолични селски стопанства в пълна собственост на техните завещатели, а караманските, макар и не така дребни, били значително по-ограничени от обширните румелийски владения.

За очертаване на общата картина в еволюцията на вакъфската институция и отражението ѝ в стопанския и обществения живот на Балканите безспорно допринасят точно разграничените три етапа в развитието ѝ като социално-икономическа категория: възникване, пълнокръвно съществуване и

²⁰ Мутафчиева, В. 1965, 58–66. Подготвеният за печат регистър на вакъфите в еялета Караман от управлението на Селим I така и не е публикуван. (В бележка към студията си „Основни проблеми в...” отбелязва, че е даден за печат в издателство Klaus Schwarz, Freiburg, но за съжаление така и не е издаден.)

„изчезване“ по пътя на разпродажбата или на конфискацията. В контекста на тази постановка ясно изпъква положителната роля на вакъфа за развитието на обществото през XIV–XVI в. Период, през който условията на формирането и съществуването на институцията все още са в съответствие с изискванията на обективното развитие на османската социално-икономическа система. Вакъфът е фактор и в градското самоуправление, и в цялото градско строителство и благоустройство. Със западането му през XVII–XVIII в. тези му позиции рязко се променят – губи мястото си както в градската икономика, така и ролята си в градския живот. С оглед общата рамка на промените в империята през този период особена стойност има предположението на Вера Мутафчиева за изкупуването на вакъфите от частни лица с цел превръщането им в чифлици. Още повече че тази си хипотеза тя доразвива убедително в едно от последните си проучвания върху чифлиците, формирани върху поземления вакъф на Евренос бег в началото на XX в. [Мутафчиева, В. 1992].

Освен на креативните функции на вакъфа в социално-икономическата сфера в студията се обръща внимание и на пропагандно-идеологическите му функции. В периода XIV–XVI в. именно вакъфите се превръщат в „своеобразни огнища на исляма и ислямската пропаганда“, разсеяни из почти цялата територия на Балканите. Около всеки от тях възниква ядро от мюсюлмани сред християнското мнозинство. Съсредоточаването на мюсюлманско духовенство, шумната благотворителност, упражнявана от имаретите, икономическата мощ на вакъф сахибите и кредитирането на имуществено слабите придават на институцията първостепенно значение в османската политика на ислямизация и колонизация. При прегледа на вакъфските селища на Балканите „бие на очи един неоспорим факт – областите, където компактно били разместени вакъфи, били и области, където имала успехи и ислямизацията, и асимилацията“. Към тях приведените от Вера Мутафчиева регистрови данни открояват Източна Тракия, Беломорието, Североизточна България с Добруджа, Северните и Източните Родопи, Северна Гърция и Босна. Показателен също така е и изводът, че в градовете, в това число и в столицата Истанбул, близо 1/3 от самите основатели на вакъфи се оказват първо поколение новоприели исляма неофити. В търсенето на приемливо обяснение за този голям процент Вера Мутафчиева засяга един недотам разработен или съзнателно подминаван аспект на ислямизацията – доброволното обръщение. Непредубедено звучи предположението ѝ, че очевидно „самото право на вакфиране – правото да поставиш имота си под закрилата на вакъфската форма – недостъпно за заможния гражданин християнин“, подтиквало просперирали християни от балканските градове да приемат исляма. Тоест „самата форма на вакъфа като единствено гарантирано частно имущество в империята, станала причина за доброволна ислямизация на средните градски слоеве от християнското население“ [Мутафчиева, В. 1979, с. 433–434].

Тези нейни наблюдения, макар и донякъде лаконично маркирани, са документално уплътнени още в монографията ѝ върху аграрните отношения и в други нейни изследвания върху вакъфите в България и на Балканите²¹. Те кореспондират с публикациите на турския автор О. Баркан [Barkan, Ö. L. 1942] върху политиката на колонизация и ислямизация и най-вече върху създаването на вакъфи и вакъфски комплекси в главните военно-административни и важните стратегически средища и заселването на представители на известни османски фамилии, бюрокрация и духовенство като метод на колонизация.

След всичко казано, безспорните научни приноси на това комплексно изследване едва ли се нуждаят от допълнителен коментар. Ясно дефинираните цели определят програмното му значение – за нея самата и за едни бъдещи проучвания в общобалкански аспект. Запазили актуалността си и днес, те са поредното доказателство, че истинският талант в науката създава непреходни по своята стойност творби. Не случайно акад. Вера Мутафчиева включва това свое изследване на първо място в излезлия през 1981 г. сборник в превод на френски „Вакъфът – един аспект на социално-икономическата структура на Османската империя, XV–XVII век“ [Moutafchieva, V. 1981]. Като израз на авторско предпочитание, като потвърждение на неведнъж преповтаряното от нея „съждение“: „Не би могъл да бъде разбран градският живот на Балканите и градското стопанство, без да бъдат изследвани вакъфите“. Защото те са от значение не само за социално-икономическата история на Полуострова

²¹ Вж. напр. списъка на вакъфските селища, посочен в „Аграрните отношения...“ [Мутафчиева, В. 1993, с. 80–86]. Отбелязаните като вакъфски села през XVI в. Корук (Корова), Ракинова (Ракитова), Бая (Баня), Лижане (Лъжене) са били засегнати от масовото помохамеданчване. Вж. и публикациите: Мутафчиева, В. 1962 б; Мутафчиева, В. 1966.

през османския период, но имат пряко отношение и към политическата му история, към последвалите завоеванието демографски и етнически промени.

Тясната обвързаност на българската и балканската проблематика с историята на Османската империя представят равностойно акад. Вера Мутафчиева и като един от утвърдените ерудити в световната османистика, и като изтъкнат специалист по българска и балканска история. Това проличава отчетливо в монографията ѝ „Кърджалийско време“, издадена през 1977 г., блестящо защитена като докторска дисертация през 1978 г. Претърпяла две издания (преиздадена през 1993 г. от Издателството на БАН), тя и днес е „настолно четиво“ и на османистите, и на специалистите по Българско възраждане. Тя лежи в основата на раздела в том V на 13-томната История на България, посветен на периода на анархията и кърджалийските размирици под османска власт. Защото макар кърджалийството, по думите на акад. Вера Мутафчиева, да е било „плод от развитието на османското общество през XVIII в.“, то дава силно отражение и върху съдбата и развитието на българите. За тях кърджалийството е не само „пъкълът“ с близо 30-годишна трайност, годините, „преизпълнени с кръв и огън“, когато „българската земя е претърпяла своето най-трайно и основно разорение от турското завладяване насам“. Последниците от него, колкото и парадоксално да звучи, са позитивни с оглед на бъдещото развитие на българите в рамките на империята. Българският елемент в градските центрове значително нараства, а натрупаният боен опит и самочувствие, способността за самоорганизиране и самозащита не остават без значение в процеса на национално самоосъзнаване на българите през XVIII в.

Зад така резюмираната същностна характеристика на явлениято, променило облика на империята и Балканите, стои едно дългогодишно педантично издирване на документи и най-вече – продължителна битка „на научното поле“.

Началото е поставено още през 1962 г. Непосредствено след публикуването на реабилитационния си труд върху аграрните отношения Вера Мутафчиева насочва вниманието си към друга, не по-малко пристрастно изследвана и дебатирана тема – аянските размирици. Сериозна заявка за преосмисляне на тези няколко десетилетия в българската история може да бъде открита още в студията ѝ върху феодалните размирици в Северна Тракия в края на XVIII и началото на XIX в. [Мутафчиева, В. 1962].

На първо място – в опита ѝ „да разчлени“ съставните елементи: отцепнически движения на „крупни феодални“ (Осман Пазвантоглу, Али паша Янински и др.), еничарски бунтове, стихийни бунтове на селячеството и градската беднота в определени райони и селища. На второ – да изясни термините „кърджалии“ и „даалии“. На трето – да определи хронологичните рамки и същностните прояви. Аналитичният подход, познанията ѝ върху османските социално-икономически и политически реалности и особено идеологически необремененият поглед върху събитията налагат основополагащия и за последвалите изследвания извод: „Въпреки че известни националноосвободителни движения съвпадат по време с периода на феодалните размирици, те не могат да бъдат считани за елемент на тези размирици“ [Мутафчиева, В. 1962, с. 177]. В паметта на народа той е останал като „кърджалийско време“. От особено значение, предвид крайността на становищата в литературата²², са наблюденията на Вера Мутафчиева върху отношението на мирното население към събитията и проявите на анархия. Макар населението остро да пострадало от „развихрилата“ се анархия, то не останало според нея абсолютно пасивна маса. В този контекст е поставен и въпросът за „самоотбраната“ на селищата и на креативността ѝ с оглед на самоуправлението и получената автономия. Не по-малко важни са изводите ѝ относно аянските размирици в Северна България в края на XVIII и началото на XIX в. В няколко свои изследвания и публикации на нови документи, които датират най-ранния етап на анархията²³, тя обръща внимание на неоправданото им пренебрегване и дори пълно изключване от т.нар. кърджалийство. Тя се противопоставя категорично на подобна постановка, тъй като по своята същност кърджалийството би било немислимо без аянските метежи от това време. Нещо повече, размирните действия по места, отнасяни в народната памет към кърджалийството, нерядко са били всъщност аянски метежи.

²² Според Щ. Атанасов например народът ни е активно действаща сила, а размириците имат национално-класов характер. [Атанасов, Щ. 1953; Атанасов, Щ. 1958]. Противоположно е становището на Д. Косев, който счита, че раята има напълно негативно отношение към междуособиците и е крайно пасивна [Косев, Д. 1956, с. 53 и сл.].

²³ Всички те се отнасят за периода преди края на Руско-турската война от 1787–1792 г., който историографията приема за начало на феодалните размирици в Турция. [Мутафчиева, В. 1964 а; Мутафчиева, В., Виану, А. 1965; Mutařčieva, 1965.

Днес т.нар. посттоталитарна генерация учени трудно би могла да си представи ожесточената дискусия, предшествала утвърждаването на това базисно за цял един период от българската и османската история изследване. Да даде реална „оценка“ на значението му. Дори ние, поколението на „перестройката“, след почти три десетилетия безпроблемна възможност за „свободна“ изява в науката, вече сме позабравили каква „революция беше“ това кардинално преосмисляне на трафаретно наложените „формули“ и идеологеми.

Едва ли би било възможно да добавя нещо различно към неведнъж изтъкваните безспорни научни достойнства и приноси на „Кърджалийско време“. Без да преповтарям в детайли казаното, ще обобщя, че те най-често са свеждани до: изясняване на институциите и явленията, създали предпоставките за хаоса; разкриване на органичната връзка между кърджалийството и останалите компоненти на размириците; изследване на действията на твърде разнородните, нерядко противоречиви по своята характеристика основни сили и динамиката на съотношението между тях; очертаване на основните етапи и конкретиката на анархията; открояване на ярките личности, които и днес присъстват в научната книжнина, в литературата, в българския и балканския фолклор. И най-последно, голямата заслуга на акад. Вера Мутафчиева е в това, че се заема с разработването на една, по собствените ѝ думи „неблагодарна“ тема, компрометирана от „съвсем законното отрицателно отношение на българина към един огнен и кървав период от миналото на земята му“. Тя има смелостта да преодолее емоционално обяснимите пристрастия, да надмогне крайно негативната оценка във фолклора, за да ни остави едно обективно аналитично изследване на кърджалийството в цялостната му противоречива пълнота. И още, тя изоставя строго научния тон и позициите на османист, за да погледне към „кърджалийското време“ от „своя, българска позиция“.

Тази „българска позиция“ намира израз и в поредицата прекрасни книги, посветени на забележителните личности от Българското възраждане – Софроний („Книга за Софроний“, 1978, 1983), Раковски („Образ невъзможен. Младостта на Раковски“, 1983), „Апостола Васил Левски пред съда“ (1972).

Интересът на акад. Вера Мутафчиева към ролята на личността в историята се открива и в отношението ѝ към личността на историка, „винаги наблюдаван с повишено внимание“ от силните на деня. Тя е автор на предговора, съставител и съредатор и на документалния сборник „Съдът над историците. Българската историческа наука. Документи и дискусии 1944–1950“²⁴. В малкото изследвания, посветени на историка Вера Мутафчиева, това документално издание е квалифицирано и като „суров упрек към услужливи и престаравачи се колеги в самите научни среди“, и като „предупреждение за това, което не бива да се повтаря“²⁵.

Не бих си позволила да определям като „неоспорими предпочитанията към българската проблематика“ в последните творчески изяви на акад. Вера Мутафчиева. Те са по-скоро производни на ставащото у нас през последните две десетилетия, на опитите „за нов, цялостен прочит на българската история“ в научните среди. Факт, който не омаловажава приносния им характер, общия поглед и новите виждания, по-скоро размисъл и преинтерпретиране през призмата на натрупания опит. Става въпрос за монографията ѝ „В сянката на Азия. Завладяването на България от османците и българските земи в османската държавна система“ (1992), „История на България през погледа на историците Иван Божилов, Вера Мутафчиева, Константин Косев, Андрей Пантев, Стойчо Грънчаров“ (1993), както и за съответните раздели от „История на българския народ от наченките на човешкия живот по нашите земи до Българското възраждане“ (1998) на Петър Мутафчиев и Вера Мутафчиева. Историографската оценка за тях най-общо е „забележително написани страници“, които извън всичко друго разкриват и „различието между две поколения историци“. Тези различия в погледа към миналото, в метода и стила не изключват обаче историческата приемственост в това, макар и „задочно съавторство“.

Във всичко издадено през последните години от акад. Вера Мутафчиева се открояват характерното за нея търсене на историческата истина, привкус към провокативното, скепсис към вече утвърденото. Защото именно в научния спор и полемика тя е най-трудният опонент и на самата себе си. Достатъчно е да припомним смелото „прекрояване“ на собствените ѝ концепции в едно от последните ѝ изследвания „По някои спорни въпроси из османската социално-икономическа история“, включено в

²⁴ Издаден през 1995 г. в съавторство с В. Чичовска, Д. Илиева, Е. Нончева, З. Николова, Цв. Величкова.

²⁵ Проучвания в чест на проф. В. Мутафчиева..., с. 27.

„Османска социално-икономическа история“. Натрупаните познания, новият извор на материал, обобщеният поглед ѝ дават правото да преосмисли много от утвърдените тези относно: периодизацията на османската социално-икономическа история („липсва такава“); необоснованото обособяване на XV–XVI в. като особен етап в развитието на османския феодализъм; неоправданото надценяване на тимарската система и преобладаващото място, която тя заема в трудовете на съвременните османисти, и пр. [Мутафчиева, В. 1993, с. 435–448]

Не по-малко нетрадиционен е погледът на Вера Мутафчиева към „ранните османски въстания“ в българските земи. В книга трета от „Бивалици“ тя е безпощадно иронична към начина на представяне на „ранните въстания срещу османската власт“: „Питам се как и до днес в учебниците ни съществува такъв урок, не дори фалшификация, ами разказ за юноши?“ [Мутафчиева, В. 2003, с. 34].

Позицията ѝ към хайдутството е от особен интерес за българската историография, тъй като до този момент то така и не е изследвано във всичките му аспекти. В разрез с прокараните в общите и малкото специализирани изследвания постановки тя разглежда хайдутството като историческо явление, а не като народно движение и напълно отхвърля неговия народностен, съпротивителен и политически характер. Заявявайки, че хайдутството „... няма как да бъде отнесено към освободителните ни борби...“, а представлява по-скоро форма на лично освобождаване от установения ред, който по множество причини имало защо да бъде непоносим за поданика [История на България през погледа на... 1993, с. 229], тя доближава хайдутството до средновековното разбойничество. Според нея продължителността и устойчивостта му се дължали на тежките условия на живот през периода на цялото османско управление, на органичната връзка с местното население, на удобната за прикритие природна среда и особено на нежеланието на властта да преследва дейно хайдутите. Колкото до народностния характер на явлението, заслужава внимание следното обяснение: „Хайдушките дружини нападали изобщо имуществено силния, който почти винаги бил и турчин... Естествено предпочитана хайдушка цел било убийството на някой местен насилник, допринесъл за злощастieto и на тогава хайдутина или на неговото семейство, на селото му. Оттам – разпространеното убеждение, че хайдутинът въплъщавал народната мъст над поробителя и нечестно богатия. (Излишно би било наистина да затриеш орач или дървар)“ [История на България през погледа на... 1993, с. 230]. Що се отнася до участието на хайдушки дружини във военните кампании на Унгария и Австрия, то според нея е продукт не на някакви освободителни тежнения, а по-скоро се дължи на общите интереси с австрийските и унгарските войници, чиито социален статут и начин на живот се доближавали до този на хайдутите. Би било пресилено да се каже, че в тази интерпретация липсват поводи за дискусии и по-различни мнения. Но именно в това е и стойностното им звучене. С риск да се повтори – в провокацията, която може би най-после ще ни накара да излезем от рамките на фолклорните митологеми, за да осмислим едно изключително като продължителност и разнородност на проявите явление, засегнало не само християнското, но и мюсюлманското население.

И накрая. Ще се върна оттам, откъдето започнах. Невъзможно е да се обхванат всички постижения и насоки в научните дирения на акад. Вера Мутафчиева. При това, извън строго академичните издания, е публицистиката ѝ, далеч надхвърляща жанровата определеност, трудно вместила се в най-често „приписваната“ ѝ характеристика „сеизмограф на съвремието“²⁶. Защото, както заявява самата тя: „не само миналото ни позволява да разберем своето настояще – и днешният ден ни обяснява много неща в историята“ [Мутафчиева, В. 1993, с. 6]. Където, както и каквото и да коментира и описва Вера Мутафчиева, то се отличава с остра, стигаща до педантизъм наблюдателност, забележителна информираност и безспорна ерудиция, блестящи общи и специализирани исторически познания. Неизменната аналитичност, обстояните исторически ракурси, подчертаният историзъм поставят повечето ѝ публицистични материали на границата на есето, пътеписа и научното изследване. Точността на изказа, пъстротата на думите, патентованите глаголи а ла Вера Мутафчиева, цветността на описанията, бликащата емоция... – оставям на специалистите стилистичния анализ. Ще си позволя да отбележа само, че целият този микс от „преживяно, видяно, впечатления, разсъждения, фантазии, обожание, насмешка, вяра, отчаяние“ не престава да ме изненадва и стъписва при всеки нов прочит вече години наред.

²⁶ Публицистичните ѝ материали от последните няколко десетилетия са събрани в няколко сборника: „И Клио е муза“ (1969), „Белият свят“ (1987), „Реакции“ (1995), „И страшно е, майко, и весело...“ (1997); „Навиканите Балкани“ (2001).

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Извори:

Бертрандон де ла Брокиер, Задморско пътешествие... – Бертрандон де ла Брокиер. Задморско пътешествие. Ред. и бел. В. Мутафчиева. Прев. от оригинала Н. Колев. София, 1968. [Bertrandon de la Brokier. Zadmorsko pateshestvie. Red. i bel. V. Mutafchieva. Prev. ot originala N. Kolev. Sofia, 1968.]

Дерншвам, Х. Дневник... – Дневникът на Ханс Дерншвам за пътуването му до Цариград през 1553–1555 г. Прев. от ранно-ново-горно-немски М. Киселинчева. Предг. и бел. В. Мутафчиева. София, 1970. [Dnevnikat na Hans Dernshvam za ratuvaneto mu do Tsarigrad prez 1553–1555 g. Prev. ot ranno-novo-gorno-nemski M. Kiselincheva. Predg. i bel. V. Mutafchieva. Sofia, 1970.]

ТИБИ Т. I – Турски извори за българската история. Т. I. (Серия XV–XVI). I. Съст. и ред. Б. Цветкова и В. Мутафчиева. София, 1964. [Turski izvori za balgarskata istoriya. T. I. (Seriya XV–XVI). I. Sast. i red. B. Tsvetkova i V. Mutafchieva. Sofia, 1964.]

ТИБИ Т. V – Турски извори за българската история. Т. V. Документи от XVI–XIX в. Съст. Асп. Велков, Б. Цветкова, В. Мутафчиева, Г. Гълъбов, М. Михайлова, М. Стайнова, П. Груевски и Ст. Андреев. София, 1974. [Turski izvori za balgarskata istoriya. T. V. Dokumenti ot XVI–XIX v. Sast. Asp. Velkov, B. Tsvetkova, V. Mutafchieva, G. Galabov, M. Mihaylova, M. Staynova, P. Gruevski i St. Andreev. Sofia, 1974.]

Френски пътеписи за Балканите – Френски пътеписи за Балканите (XV–XVIII в.). Съст. и ред. Б. Цветкова. София, 1975. [Frenski patepisi za Balkanite (XV–XVIII v.). Sast. i red. B. Tsvetkova. Sofia, 1975.]

Шилтбергер, Х. Пътепис... – Ханс Шилтбергер. Пътепис. Прев. от немски по Нюрнбергския ръкопис М. Киселинчева. Ред., предг. и бел. В. Мутафчиева. София, 1971. [Hans Shiltberger. Patepis. Prev. ot nemski po Nyurnbergskiya rakopis M. Kiselincheva. Red., predg. i bel. V. Mutafchieva. Sofia, 1971.]

Проучвания:

Атанасов, Щ. 1953 – Щ. Атанасов. За характера на събитията в България в края на XVIII и началото на XIX в. – ВИС, 1953, № 2. [Sht. Atanasov. Za haraktera na sabitiyata v Balgaria v kraia na XVIII i nachaloto na XIX v. – VIS, 1953, № 2.]

Атанасов, Щ. 1958 – Щ. Атанасов. Селските въстания в България към края на XVIII и началото на XIX в. София, 1958. [Sht. Atanasov. Selskite vastaniya v Balgaria kam kraia na XVIII i nachaloto na XIX v. Sofia, 1958.]

Боянич-Лукач, Д. 1975 – Д. Боянич-Лукач. Видин и Видинският санджак през XV–XVI в. Документи от архивите на Цариград и Анкара. Под ред. на В. Мутафчиева и М. Стайнова. Предг. В. Мутафчиева. София, 1975. [D. Boyanich-Lukach. Vidin i Vidinskiyat sandzhak prez XV–XVI v. Dokumenti ot arhivite na Tsarigrad i Ankara. Pod red. na V. Mutafchieva i M. Staynova. Predg. V. Mutafchieva. Sofia, 1975.]

Бурмов, А. 1954 – Ал. Бурмов. Положението на българския народ през времето от XV до средата на XVIII в. – В: История на България. София, 1954. [Al. Burmov. Polozhenieto na balgarskiya narod prez vremeto ot XV do sredata na XVIII v. – V: Istoriya na Balgaria. Sofia, 1954.]

Венедиков, Й. 1938 – Й. Венедиков. Българските войници при турската войска. – Българска военна мисъл, г. V, 1938, кн. 8, 236–251. [Y. Venedikov. Balgarskite voynitsi pri turskata voyska. – Balgarska voenna misal, g. V, 1938, kn. 8, 236–251.]

Георгиева, Ц. 1987 – Цв. Георгиева. Развитие и тенденции на проучванията върху историята на българския народ през XV–XVII в. – В: Историографски изследвания „България XV–XIX в.“. Т. 1, 1987. [Tsv. Georgieva. Razvitie i tendentsii na prouchvaniyata varhu istoriyata na balgarskiya narod prez XV–XVII v. – V: Istoriografski izsledvaniya „Balgaria XV–XIX v.“. T. 1, 1987.]

Грозданова, Е. 2001 – Е. Грозданова. Професор Вера Мутафчиева като историк. – В: Проучвания в чест на професор Вера Мутафчиева. Съставители Е. Радусhev, З. Костова, В. Стоянов. София, 2001. [E. Grozdanova. Profesor Vera Mutafchieva kato istorik. – V: Prouchvaniya v chest na profesor Vera Mutafchieva. Sastaviteli E. Radushev, Z. Kostova, V. Stoyanov. Sofia, 2001.]

Гълъбов, Г. 1938 – Г. Гълъбов. Няколко стари османотурски документи относно войниганите. – ГСУ ИФФ, 1938, № 34. [G. Galabov. Nyakolko stari osmanoturски dokumenti ot nosno voyniganite. – GSU IFF, 1938, № 34.]

Димитров, С. 1960 – Стр. Димитров. Чифлишкото стопанство през 50-те – 70-те години на XIX в. – Исторически преглед, 1960, № 2, 3–34. [Str. Dimitrov. Chiflishkoto stopanstvo prez 50-te – 70-te godini na XIX v. – Istoricheski pregled, 1960, № 2, 3–34.]

Димитров, С. 1962 – Стр. Димитров. За аграрните отношения в България през XVIII в. – В: Паисий Хилендарски и неговата епоха (1762–1962). София, 1962, 129 и сл. [Str. Dimitrov. Za agrarnite ot nosheniya v Balgaria prez XVIII v. – V: Paisiy Hilendarski i negovata epoha (1762–1962). Sofia, 1962, 129 i sl.]

Желязкова, А. 1983 – А. Желязкова. Балкански етнически елементи в османските въоръжени сили през XV–XVI в. – В: ВИС, 1983, № 6. [A. Zhelyazkova. Balkanski etnicheski elementi v osmanskite vaorazheni sili prez XV–XVI v. – V: VIS, 1983, № 6.]

Желязкова, А. 1990 – А. Желязкова. Разпространение на исляма в Западнобалканските земи под османска власт XV–XVIII в. София, 1990. [A. Zhelyazkova. Razprostranenie na islyama v Zapadnobalkanskite zemi pod osmanska vlast XV–XVIII v. Sofia, 1990.]

Иречек, К. 1978 – К. Иречек. История на българите. С добавки и поправки от самия автор. Под ред. на П. Петров. София, 1978. [K. Irechek. Istoriya na balgarite. S dobavki i popravki ot samiya avtor. Pod red. na P. Petrov. Sofia, 1978.]

История на България през погледа на... 1993 – История на България през погледа на историците Иван Божилов, Вера Мутафчиева, Константин Косев, Андрей Пантев, Стойчо Грънчаров. София, 1993. [Istoriya na Balgaria prez pogleda na istoritsite Ivan Bozhilov, Vera Mutafchieva, Konstantin Kosev, Andrey Pantev, Stoycho Grancharov. Sofia, 1993.]

Ихчиев, Д. 1909 – Д. Ихчиев. Привилегиите на раята-християни в частните султански земи. – Минало, г. 1, 1909, № 2, 141–156. [D. Ihchiev. Privilegiite na rayata-hristiyani v chastnite sultanski zemi. – Minalo, g. 1, 1909, № 2, 141–156.]

Косев, Д. 1956 – Д. Косев. Към изясняването на някои проблеми от историята на България през XVIII и началото на XIX в. – Исторически преглед, 1956, № 3, 41 и сл. [D. Kosev. Kam izyasnyavaneto na nyakoi problemi ot istoriyata na Balgaria prez XVIII i nachaloto na XIX v. – Istoricheski pregled, 1956, № 3, 41 i sl.]

Мутафчиева, В. 1953 – В. Мутафчиева. Към въпроса за положението на войнушкото население. – Известия на Държавната библиотека „Васил Коларов“ за 1952 г., 1953, 248–276. [V. Mutafchieva. Kam vaprosa za polozhenieto na voynushkoto naselenie. – Izvestiya na Darzhavnata biblioteka „Vasil Kolarov“ za 1952 g., 1953, 248–276.]

Мутафчиева, В. 1955 – В. Мутафчиева. Един препис от закона за войнуците от Никополския и Силистренския санджак. – Известия на Държавната библиотека „Васил Коларов“ за 1953 г., Юбилеен сб., 1955, 267–273. [V. Mutafchieva. Edin prepis ot zakona za voynutsite ot Nikopolskiya i Silistrenskiya sandzhak. – Izvestiya na Darzhavnata biblioteka „Vasil Kolarov“ za 1953 g., Yubileen sb., 1955, 267–273.]

Мутафчиева, В. 1957 – В. Мутафчиева. Феодалната рента, присвоявана от ленния държател в Османската империя с оглед на нашите земи през XV–XVI в. – ИИБИ, 7, 1957, 163–204. [V. Mutafchieva. Feodalnata renta, prisvoyavana ot lenniya darzhatel v Osmanskata imperiya s oglead na nashite zemi prez XV–XVI v. – ИИБИ, 7, 1957, 163–204.]

Мутафчиева, В. 1958 а – В. Мутафчиева. Към въпроса за чифлиците в Османската империя през XIV–XVII в. – Исторически преглед, 1958, № 1, 34–57. [V. Mutafchieva. Kam vaprosa za chiflitsite v Osmanskata imperiya prez XIV–XVII v. – Istoricheski pregled, 1958, № 1, 34–57.]

Мутафчиева, В. 1958 б – В. Мутафчиева. К вопросу о феодальной ренте в Османской империи. (Принудительные выкупы в XVII–XVIII вв.). – В: Краткие сообщения (Институт славяноведения АН СССР). Т. 24. Москва, 1958, 90–99. [V. Mutafchiyeva. K voprosu o feodal'noy rente v Osmanskoy imperii. (Prinuditel'nyye vykupy v XVII–XVIII vv.). – V: Kratkiye soobshcheniya (Institut slavyanovedeniya AN SSSR). T. 24. Moskva, 1958, 90–99.]

Мутафчиева, В. 1959 а – В. Мутафчиева. За състоянието на спахилъка през XV–XVI в. – Исторически преглед, 1959, № 3, 32–63. [V. Mutafchieva. Za sastoyaniето na spahilaka prez XV–XVI v. – Istoricheski pregled, 1959, № 3, 32–63.]

Мутафчиева, В. 1959 б – В. Мутафчиева. К вопросу о феодальной йерархии в османской военнопленной системе XV–XVI вв. – Проблемы востоковедения, 1959, № 3, 91–95. [V. Mutafchiyeva. K voprosu o feodal'noy yuerarkhii v osmanskoy voyennolennoy sisteme XV–XVI vv. – Problemy vostokovedeniya, 1959, № 3, 91–95.]

Мутафчиева, В. 1960 а – В. Мутафчиева. Категориите феодално зависимо население в нашите земи под турска власт през XV–XVI в. – ИИИ, Т. 9, 1960, 57–93. [V. Mutafchieva. Kategoriite feodalno zavisimo naselenie v nashite zemi pod turska vlast prez XV–XVI v. – ИИИ, Т. 9, 1960, 57–93.]

Мутафчиева, В. 1960 б – В. Мутафчиева. За приложението на робския труд в османското стопанство през XV–XVI в. – В: Изследвания в чест на Марин С. Дринов. София, 1960, 505–519. [V. Mutafchieva. Za prilozhenieto na robskiya trud v osmanskoto stopanstvo prez XV–XVI v. – V: Izsledvaniya v chest na Marin S. Drinov. Sofia, 1960, 505–519.]

Мутафчиева, В. 1960 в – В. Мутафчиева. Откупуването на държавните приходи в Османската империя през XV–XVII век и развитието на паричните отношения. – Исторически преглед, 1960, № 1, 40–71. [V. Mutafchieva. Otkupuvaneto na darzhavnite prihodi v Osmanskata imperiya prez XV–XVII vek i razvitiето na parichnite otnosheniya. – Istoricheski pregled, 1960, № 1, 40–71.]

Мутафчиева, В. 1961 а – В. Мутафчиева. Мюлк-сахибите. – Исторически преглед, 1961, № 4, 115–121. [V. Mutafchieva. Myulk-sahibite. – Istoricheski pregled, 1961, № 4, 115–121.]

Мутафчиева, В. 1961 б – В. Мутафчиева. Към въпроса за състава и облика на османската феодална класа през XV–XVI в. – Исторически преглед, 1961, № 6, 46–80. [V. Mutafchieva. Kam vaprosa za sastava i oblika na osmanskata feodalna klasa prez XV–XVI v. – Istoricheski pregled, 1961, № 6, 46–80.]

Мутафчиева, В. 1962 а – В. Мутафчиева. За ролята на вакъфа в градската икономика на Балканите под турска власт (XV–XVII в.). – ИИИ, Т. 10, 1962, 121–145. [V. Mutafchieva. Za rolyata na vakafa v gradskata ikonomika na Balkanite pod turska vlast (XV–XVII v.). – I.I.I., Т. 10, 1962, 121–145.]

Мутафчиева, В. 1962 б – В. Мутафчиева. Нови османски документи за вакъфите в България под турска власт. – ИДА, Т. 6, 1962, 269–274. [V. Mutafchieva. Novi osmanski dokumenti za vakafite v Balgaria pod turska vlast. – IDA, Т. 6, 1962, 269–274.]

Мутафчиева, В. 1962 в – В. Мутафчиева. Регистър на вакъфите на покойния Софу Мехмед паша в София. 1 мухаррем 1109 (20.III.1697 г.) – ИДА, Т. 6, 1962, 143–153. [V. Mutafchieva. Registar na vakafite na pokoyniya Sofu Mehmed pasha v Sofia. 1 muharrem 1109 (20.III.1697 g.) – IDA, Т. 6, 1962, 143–153.]

Мутафчиева, В. 1962 г – В. Мутафчиева. Феодални размирици в Северна Тракия през края на XVIII и началото на XIX в. – В: Паисий Хилендарски и неговата епоха (1762–1962). София, 1962, 167–212. [V. Mutafchieva. Feodalni razmiritsi v Severna Trakiya prez krauya na XVIII i nachaloto na XIX v. – V: Paisiy Hilendarski i negovata epoha (1762–1962). Sofia, 1962, 167–212.]

Мутафчиева, В. 1962 д – В. Мутафчиева. Аграрните отношения в Османската империя през XV–XVI в. София, БАН, 1962. [V. Mutafchieva. Agrarnite otnosheniya v Osmanskata imperiya prez XV–XVI v. Sofia, BAN, 1962.]

Мутафчиева, В. 1964 а – В. Мутафчиева. Някои османски документи за аянските размирици в Северна България в края на XVIII и началото на XIX в. – ИДА, Т. 8, 1964, 202–208. [V. Mutafchieva. Nyakoi osmanski dokumenti za ayanskite razmiritsi v Severna Balgaria v krauya na XVIII i nachaloto na XIX v. – IDA, Т. 8, 1964, 202–208.]

Мутафчиева, В. 1964 б – В. Мутафчиева. Опис хассов великого везира Синан паша. – В: Восточные источники по истории Юго-Восточной и Центральной Европы. Москва, 1964, 236–252. [V. Mutafchiyeva. Opis khassov velikogo vezira Sinan pasha. – V: Vostochnyye istochniki po istorii Yugo-Vostochnoy i Tsentral'noy Evropy. Moskva, 1964, 236–252.]

Мутафчиева, В. 1965 – В. Мутафчиева. К вопросу о земевладении в Сирии в XIV–XVI вв. – Византийский временник, Т. XXVI, 1965, 58–66. [V. Mutafchiyeva. K voprosu o zemevladienii v Sirii v XIV–XVI vv. – Vizantiyskiy vremennik, Т. XXVI, 1965, 58–66.]

Мутафчиева, В. 1966 – В. Мутафчиева. Вакъфска земя в Родопите. – В: Родопи, 1966, № 7–8, 24 и сл. [V. Mutafchieva. Vakafska zemya v Rodopite. – V: Rodopi, 1966, № 7–8, 24 i sl.]

Мутафчиева, В. 1968 – В. Мутафчиева. „Йоклама дефтерлери“ как источник для изучения тимарской системы XVI–XVII в. – В: Восточные памятники. Т. 2. Москва, 1968. [V. Mutafchiyeva. „Yoklama defterleri“ kak istochnik dlya izucheniya timarskoy sistemy XVI–XVII v. – V: Vostochnyye pamyatniki. Т. 2. Moskva, 1968.]

Мутафчиева, В. 1969 – В. Мутафчиева. Проверочные списки (Йоклама дефтерлери) 1014–1016 гг. как источник по общественно-экономической истории Османской империи XVII в. – В: Восточные источники по истории Юго-Восточной и Центральной Европы. Москва, 1969, 212–217. [V. Mutafchiyeva. Proverochnyye spiski (Yoklama defterleri) 1014–1016 gg. kak istochnik po obshchestvenno-ekonomicheskoy istorii Osmanskoy imperii XVII v. – V: Vostochnyye istochniki po istorii Yugo-Vostochnoy i Tsentral'noy Evropy. Moskva, 1969, 212–217.]

Мутафчиева, В. 1979 – В. Мутафчиева. Основные проблемы в изучаването на вакъфа като част от социално-икономическата структура на Балканите под османска власт (XV–XIX в.). – Studia Balcanica, 14. Sofia, 1979, 90–126. [V. Mutafchieva. Osnovni problemi v izuchavaneto na vakafa kato chast ot sotsialno-ikonomichestkata struktura na Balkanite pod osmanska vlast (XV–XIX v.). – Studia Balcanica, 14. Sofia, 1979, 90–126.]

Мутафчиева, В. 1992 – В. Мутафчиева. За чифлиците върху поземления вакъф на Гази Евренос бег в началото на нашия век. – ИДА, 1992, № 63, 51–67. [V. Mutafchieva. Za chiflitsite varhu pozemleniya vakaf na Gazi Evrenos beg v nachaloto na nashiya vek. – IDA, 1992, № 63, 51–67.]

Мутафчиева, В. 1993 – В. Мутафчиева. Османска социално-икономическа история. София, 1993. [V. Mutafchieva. Osmanska sotsialno-ikonomichestka istoriya. Sofia, 1993.]

Мутафчиева, В. 2003 – В. Мутафчиева. Бивалици. Книга трета. София, 2003. [V. Mutafchieva. Bivalitsi. Kniga tretа. Sofia, 2003.]

Мутафчиева, В., Виану, А. 1965 – В. Мутафчиева, Ал. Виану. Феодални размирици в Северна България в края на XVIII и началото на XIX в. и тяхното отражение във Влахия. – В: Българо-румънски връзки и отношения през вековете. Т. 1 (XII–XIX в.). София, 1965, 193–251. [V. Mutafchieva, Al. Vianu. Feodalni razmiritsi v Severna Balgariya v krauya na XVIII i nachaloto na XIX v. i tyahnoto otrazhenie vav Vlahiya. – V: Balgaro-rumanski vrazki i otnosheniya prez vekovete. Т. 1 (XII–XIX v.). Sofia, 1965, 193–251.]

Мутафчиева, В. и колектив 1978 – В. Мутафчиева и колектив. Румелийски делници и празници от XVIII в. София, 1978. [V. Mutafchieva i kolektiv. Rumeliyski delnitsi i praznitsi ot XVIII v. Sofia, 1978.]

Новичев, А. Д. 1961 – А. Д. Новичев. К вопросу о феодальных отношениях и положении крестьян в Турции во второй половине XV века. – В: Ученые записки Ленинградского государственного университета, № 294. Серия востоковедческих наук, вып. 12, 1961. [A. D. Novichev. K voprosu o feodal'nykh otnosheniyakh i polozhenii krest'yan v Turtsii vo vtoroy polovine XV veka. – V: Uchenyye zapiski Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta, № 294. Seriya vostokovedcheskikh nauk, vyp. 12, 1961.]

Проучвания в чест на проф. В. Мутафчиева... – Проучвания в чест на професор Вера Мутафчиева. Съставители Е. Радусhev, З. Костова, В. Стоянов. София, 2001. [Prouchvaniya v chest na profesor Vera Mutafchieva. Sastaviteli E. Radushev, Z. Kostova, V. Stoyanov. Sofia, 2001.]

Радусhev, Е. 1995 – Евг. Радусhev. Аграрните институции в Османската империя през XVII–XVIII век. София, 1995. [Evg. Radushev. Agrarnite institutsii v Osmanskata imperiya prez XVII–XVIII vek. Sofia, 1995.]

Тверитинова, А. С. 1946 – А. С. Тверитинова. Восстание Кара Языджи – Дели Хасана в Турции. Москва–Ленинград, 1946. [A. S. Tveritinova. Vosstaniye Kara Yazydzhi – Deli Khasana v Turtsii. Moskva–Leningrad, 1946.]

Тверитинова, А. С. 1968 – А. С. Тверитинова. Некоторые нерешенные проблемы в характеристике турецкого феодализма. – Ближний и средний восток. Москва, 1968, 159–172. [A. S. Tveritinova. Nekotoryye nereshennyye problemy v kharakteristike turetskogo feodalizma. – Blizhniy i sredniy vostok. Moskva, 1968, 159–172.]

Христов, Х. 1961 – Хр. Христов. Някои проблеми на прехода от феодализъм към капитализъм в историята на България. – Исторически преглед, 1961, № 3. [Hr. Hristov. Nyakoi problemi na prehoda ot feodalizam kam kapitalizam v istoriyata na Balgaria. – Istoricheski pregled, 1961, № 3.]

Цветкова, Б. 1956 – Б. Цветкова. Принос към изучаването на турския феодализъм в българските земи през XV–XVI в. – ИИБИ, Т. 6, 1956, 115–158. [B. Tsvetkova. Prinos kam izuchavaneto na turskiya feodalizam v balgarskite zemi prez XV–XVI v. – ИИБИ, Т. 6, 1956, 115–158.]

Цветкова, Б. 1957 – Б. Цветкова. О религиозно-национальной дискриминации в Болгарии во время турецкого владычества. – СВ, 1957, № 2, 78–88. [B. Tsvetkova. O religiozno-natsional'noy diskriminatsii v Bolgarii vo vremya turetskogo vladychestva. – SV, 1957, № 2, 78–88.]

Цветкова, Б. 1971 – Б. Цветкова. Промени в османския феодализъм на балканските земи през XVI–XVII в. – Исторически преглед, 1971, № 4, 55–74. [B. Tsvetkova. Promeni v osmanskiya feodalizam na balkanskite zemi prez XVI–XVII v. – Istoricheski pregled, 1971, № 4, 55–74.]

Цветкова, Б. 1983 – Б. Цветкова. Статут на селското население в Югоизточна Европа през XV–XVIII в. – В: Изследвания в чест на проф. д-р Христо Гандев. София, 1983. [B. Tsvetkova. Statut na selskoto naselenie v Yugoiztochna Evropa prez XV–XVIII v. – V: Izsledvaniya v chest na prof. d-r Hristo Gandev. Sofia, 1983.]

Barkan, Ö. L. 1942 – Ö. L. Barkan. Osmanlı İmparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler. İstîlâ devirlerinin Kolonizator Türk dervişler ve zaviyeler – Vakıflar Dergisi. Ankara, 1942, № 11, 279–386.

Hammer, J. 1835, 1836 – J. Hammer. De Histoire de l'Empire Ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours. V. II, IV. Trad. de l'allemand par J. J. Heller. Paris Bellizard, Barthes, Dufour et Lowell, 1835, 1836.

Inalzik, H. 1952–1953 – H. Inalzik. Od Stefana Dusana do Osmanskog carstva. Hriscanske spahije u Rumelije u XV vijeku i njihovo porijeklo. – Prilozi Revue, III–IV, 1952–1953.

Jorga, N. 1905–1909 – N. Jorga. Geschichte des Osmanischen Reiches. T. 1–5. Gotha, 1905–1909.

Mutafczijewa, W. 1958 – W. Mutafczijewa. O osmanskiej kategorii podatkowej “bad-u hava” (XV – XVI w.) – Przegląd Orientalistyczny. Warszawa, 1958, № 3, 305–311.

Mutafčieva, V. 1959 – V. Mutafčieva. Sur le caractère du *tîmâr* ottoman. – Acta Orient. Hung., T. IX, 1959, № 1, 55–61.

Mutafčieva, V. 1965 – V. Mutafčieva. L'institution de l'ayanlık pendant dernières décennies du XVIIIe siècle. – Études balkaniques, 1965, № 2–3.

Moutafchieva, V. 1981 – V. Moutafchieva. Le vakif – un aspect de la structure socio-economique de l'Empire Ottoman (XVe–XVIIe s.). Sofia, 1981.

Mutafčieva, V., Dimitrov, S. 1968 – V. Mutafčieva, Str. Dimitrov. Sur L'état du système des timars, aux XVIIe–XVIIIe ss. Sofia, 1968.

Mutafčieva, V., Kalicin, M., etc. 1975 – V. Mutafčieva, M. Kalicin, M. Stajnova, P. Gruevski, A. Velkov, St. Andreev. Die Wakfe in Karaman (XV–XVI. Jahrhundert). – Études balkaniques, Sofia 1975, № 1, 53–75.